

УДК 177.9:[1:32](092)
<https://doi.org/10.5281/zenodo.808762>
orcid.org/0000-0002-0799-1789

Ярослав Блоха

БЛОХА Ярослав Євгенійович – кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри філософії, заступник декана історичного факультету з навчальної роботи Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка. Сфера наукових інтересів – соціальна філософія та філософія історії, історія української філософії.

КАТЕГОРІЯ «СПРАВЕДЛИВІСТЬ» У ПОЛІТИЧНІЙ ФІЛОСОФІЇ МАРКА ТУЛІЯ ЦИЦЕРОНА

У статті розкрито особливості трактування категорії «справедливість» римським юристом і державним діячем Марком Тулієм Цицероном на основі аналізу його головних робіт «Про державу» і «Про закони». З'ясовано, що Цицерон, зберігаючи лінію Платона і Арістотеля як виразників інтересів полісу, виступає з гуманістичних, загальнолюдських позицій, що дозволяє говорити про нього як про теоретика космополітичної справедливості.

Обґрунтовано, що справедливість, за Цицероном полягає у досягненні «згоди станів», чий практичний сенс полягав у досягненні суспільного примирення і згоди.

Ключові слова: справедливість, монархія, аристократія, демократія.

Основою трактування категорії «справедливість» в античній політичній філософії була специфічна культура з властивим їй «полісним мисленням», замкнутим на певному політичному співтоваристві, локалізованому в часі та просторі (поліс). Унікальність полісу як особливого політичного утворення полягала в тому, що він володів автаркією, тобто був повністю автономним, забезпеченим усім необхідним для повноцінного життя його жителів. Не випадково в очах громадян поліс виступав універсальною основою людського життя взагалі, адже він не лише захищав людину від небезпек зовнішнього світу, а й забезпечував умови для повноцінного розвитку. Як стверджує М.М. Федо-

© Я. Є. Блоха, 2017

рова: «Грецький поліс для його громадян був тим священним місцем зосередження соціальної і політичної діяльності, в межах якого тільки й було можливе життя спільно, найвищою мірою наповнене значущістю; він був моделлю досконалого суспільства, самодостатнього в усіх відношеннях (автаркія)» [3, с.9-10].

З таким, абсолютно особливим, незвичним для сучасної людини, сприйняттям спільноти пов'язане і особливе ставлення греків до політичних питань, і перш за все до питання про влаштування політичного життя в місті-державі (полісі). Недарма питання про форми правління і найкращу з них – центральне для політичної філософії античності. Грецьку політичну думку, в першу чергу, цікавило те, що є хорошим, благим для полісу, невід'ємною частиною якого розглядалося індивідуальне буття. Індивідуальне благо в такій парадигмі мислення повністю отожднюється з благом політичного цілого, що може бути пов'язано і з природним характером древніх греків – повнокровно-природним, по-земному практичним і тому не схильним в абстрактно-теоретичному дусі виокремлювати особистість з її правами з-поміж інших [1, с.14]. Виходячи з такого розуміння співвідношення частини (індивіда) і цілого (держави) вирішуються всі політичні питання, і головне з них – питання про справедливість.

Концепція римського юриста і державного діяча Марка Тулія Цицерона в даному аспекті важлива тому, що вона розвиває іншу, в порівнянні з полісним трактуванням, лінію в аналізі проблематики справедливості. Якщо Платон і Арістотель залишаються насамперед виразниками інтересів полісу, то Цицерон, зберігаючи цю лінію, (не без впливу римських стоїків) виступає з гуманістичних, загальнолюдських позицій, що дозволяє говорити про нього як про теоретика космополітичної справедливості. Наявність загальнолюдських, універсалистських ідей в політичній етиці Цицерона, в той же час, робить його певною мірою попередником західноєвропейського гуманізму, який, поклав початок принципово іншого розуміння людини, її місця в будові світу (людина не частина божественного порядку, а самостійна цінність). На цій індивідуалістичній філософській платформі, в свою чергу, виростуть паростки ранньоліберальної думки, яка звільнила людину (не в політичному, але в онтологічному плані – концепція природного стану) також і від уз конкретної спільноти [1, с.12-13].

Вибудовуючи власну політико-філософську концепцію, Цицерон багато запозичує з арсеналу грецької думки. Так, нормативну субстанцію справедливості в його трактуванні утворюють дві фундаментальні ще для греків ідеї: ідея змішаного правління та ідея природного права. Аналізу цих ідей, власне, і присвячені дві головні роботи Цицерона

«Про державу» і «Про закони», написані під очевидним впливом і в дусі Платона. Варто зауважити, що питання про справедливість, як і у греків, вирішується Цицероном виходячи з інтересів не окремих станів, а політичного цілого, яке ототожнюється з державою. Держава з цієї точки зору розглядається як найвища цінність, тому, як зауважує Цицерон, вона повинна бути влаштованою так, щоб бути вічною. Загибель держави подібна до космічної катастрофи (загибелі світу), оскільки разом з цілим закінчується і життя окремої людини [1, с.23].

У практично незмінному вигляді Цицерон у трактаті «Про державу» відтворює аристотелівське вчення про три форми правління. На думку Цицерона, кожна з форм, взята окремо, має як позитивні, так і негативні сторони. Позитивною рисою монархії й аристократії є панування мудрості і чесноти, чого не можна сказати про демократію. Позитивною якістю демократії, очевидно, є свобода, однаковою мірою розподілена між усіма громадянами. Але, з іншого боку, ці позитивні якості обертаються вадами. Так, у монархіях та аристократіях народ виявляється відстороненим від державних справ, які ведуться або однією людиною (монархія), або вузьким правлячим прошарком (аристократія). Головна вада демократії полягає в тому, що, ґрунтуючись на рівності, вона прагне зробити рівність загальною, що не просто неправильно, а й практично неможливо [1, с.24].

Окрім того, традиційні форми правління мають тенденцію вироджуватися в свою протилежність: демократія з царства загальної свободи – в рабство і підпорядкування тирану; монархія та аристократія відповідно в тиранію й панування олігархічних клік. Усі ці обставини роблять три «природні» форми правління вкрай ненадійними з точки зору суспільного блага і змушують шукати щось інше, якусь «четверту» форму правління, в якій би долалися недоліки зазначених трьох. Такою формою, на думку Цицерона, є змішане правління, складене з елементів монархії, аристократії і демократії: «...найкращою є царська влада, але царську владу перевершить та, яка буде утворена шляхом рівномірного змішання трьох найкращих видів державного устрою. Адже бажано, щоб у державі було щось видатне і царське, щоб одна частина влади була вручена авторитету провідних людей, а деякі справи були надані думці і волі народу» [4, с.69].

«Об'єктивний зміст і політична сила гасла полягали в тому, що він в умовах сучасної Цицерону римської дійсності, в умовах напруженої боротьби політичних угруповань і їх ватажків, нарешті, в умовах громадянської війни могло як гасло звучати «надпартійний», що піднімався над «приватними» інтересами і чварами, в ім'я інтересів «вітчизни» в цілому» [2, с.172]. І хоча сама «вітчизна» розумілася Цицероном як

форма «сенатської» (по суті, аристократичної) республіки, це жодною мірою не знижувало привабливості даного гасла в очах римського народу, тим більше що Цицеронівська «сенатська республіка – це той лад, який був епоху «процвітання», коли з керівною роллю сенату (і магистратів) розумно поєднувалися елементи «демократії»...» [2, с.173].

Отже, модель змішаного державного устрою, на думку Цицерону, є найкращим вирішенням політичної проблеми. При цьому важливо мати на увазі, що розглядав її не абстрактну ідею, але цілком конкретну історичну реальність – римське суспільство епохи республіки. Ідея змішаного правління розкриває фундаментальний принцип політичної справедливості, який активно обстоюється як Цицероном-політиком, так і Цицероном-практиком. Цим принципом, який одночасно був політичним кредом великого мислителя, було гасло «згоди станів» (*Concordia ordinum, consensus bonorum omnium*), чий практичний сенс полягав у досягненні суспільного примирення і згоди [2, с.173-174].

Політична справедливість, теоретично виражена в принципі «згоди станів» і практично втілена в моделі змішаного державного устрою, у Цицерона, як, втім, до нього, у Арістотеля, стала результатом не абстрактного світогляду, способом вирішення завдань практичної політики, а саме – «умиротворення» римського суспільства епохи республіки. Тут стає цілком очевидною ідеологічна основа справедливості, що реалізувалася в помірньо-консервативній позиції самого Цицерона [2, с.174]. З іншого боку, політична згода (консенсус станів), заснована на спільності інтересів, у мислителя – не єдина підстава міцного громадянського союзу. Іншим, не менш важливим, аспектом політичної справедливості у Цицерона виступає право, точніше, те, що римський мислитель вслід за своїми попередниками – грецькими і римськими філософами – називає «природним» правом, розуміючи під ним певну морально-етичну субстанцію громадянського (позитивного) права і громадянської громади як такої [1, с.26].

Розглядаючи цицеронівську концепцію природного права, перш за все відзначимо, що філософ слідом за грецькими авторами розрізняє два види права: позитивне і природне. Позитивне право – це сукупність законів, які керують конкретно спільнотою людей; в цьому сенсі у кожного народу право своє, воно має свою специфіку і не збігається з правовими приписами інших народів. Від позитивного права відрізняється право природне, під яким Цицерон розуміє певний трансцендентний, метафізичний порядок, основа якого – не норми, зафіксовані людьми, а в самій природі, і яке ототожнюється з людським розумом. «...Справжній закон – це розумне становище, що відповідає природі, роз-

повсюджується на всіх людей, постійне, вічне, закликає до виконання обов'язку, наказуючи; забороняючи, від злочину відлякує...» [5, с.23]. Природне право, засноване на законі природи, володіє безумовним пріоритетом по відношенню до позитивного права: лише ті закони можуть бути прийняті, які не суперечать приписам здорового розуму.

З факту наявності природного права Цицерон виводить чотири морально-політичні **висновки**. По-перше, загальний метафізичний зв'язок між людьми, з одного боку, і між людьми та богами – з іншого. Зв'язок між людьми, заснований на праві, за Цицероном, створює те, що іменується громадянською общиною – історично сформованою політичною формою спільного буття людей. Цей зв'язок робить людей членами одного цивільного колективу, встановлюючи між ними певні права та обов'язки. «...Між тими, між ким існує спільність у вигляді закону, існує спільність і у вигляді права. А ті, у кого закон і право загальні, повинні вважатися належними до однієї і тієї ж громадянської общини» [1, с.27].

По-друге, подібний зв'язок реалізується і в стосунках людини з істотами вищого порядку – богами, встановлюючи певні моральні обов'язки людей по відношенню до Божества: «...перший зв'язок між людиною і божеством – в розумі. Але якщо загальним для божества і людини є розум ... то ми, люди, повинні вважатися пов'язаними з богами також і законом» [4, с.33]. Таким чином, метафізика природного права розширює кордони власне «людської» громади як локального утворення і створює певний морально-політичний універсум в межах усього світу, що об'єднує богів і людей: «...увесь цей світ варто розглядати вже як єдину громадянську общину богів і людей». Ця ідея підводить нас до другого важливого висновку концепції природного права – уявленню про фундаментальну етичну рівності людей і правову рівність (рівність прав), що відповідає їй. В основі цієї рівності, міркує Цицерон, те загальне, що об'єднує людей в єдиний рід і робить їх здатними до осягнення природного закону, – розум. Завдяки своєму розуму люди не лише можуть розуміти один одного, а й набувають здатності визначати свої відносини на мові взаємних прав і обов'язків, а отже, виступати в якості суб'єктів права, рівних за своїм цивільним статусом [1, с.27-28].

По-третє, з визнанням рівної цінності кожної людини пов'язане уявлення про право як силу, яка за самою своєю природою протистойть сваволі володарів, які прагнуть розпорядитися долями людей на свій розсуд. Тому лише розум, що осягає «справжні» відносини між речами і, що вкрай важливо, направляє доброю волею, здатний створювати дійсно справедливі закони, говорить Цицерон [1, с.28].

І нарешті, четвертий висновок полягає в тому, що право наділяється надзвичайно високою самостійною (але не інструментальною) цінністю. Це означає, що жодні інші зовнішні стимули не повинні ставати основою дотримання права: до права необхідно прагнути заради нього самого, стверджує мислитель, і в цьому прагненні позначається справедливість. Таким чином, стверджується, що обов'язок, а не вигода є справжньою підставою права. Тут ми бачимо зачатки деонтологічної концепції права і справедливості, яка пізніше отримає свій розвиток в кантівській моральній доктрині.

У цілому природно-правова доктрина Цицерона, яка включає положення про всесвітню спільноту людей і богів, загальну етичну (і правову) рівність, природне людинолюбство і моральний обов'язок як основи права, постає як класичним зразком концепції справедливості, заснованої на гуманістичних ідеалах.

Література

1. Канарш Г. Ю. Социальная справедливость: философские концепции и российская ситуация : монография / Г. Ю. Канарш. – М. : Изд-во Моск. гуманит. ун-та, 2011. – 236 с.

2. Утченко С. Политико-философские трактаты Цицерона («О государстве» и «О законах») / С. Утченко // Цицерон Марк Туллий. Диалоги: О государстве; О законах / [Сост.: Веселовский И.Н., Горенштейн В.О., Утченко С.Л.; Отв. ред.: Утченко С.Л.]. – М. : Наука, Ладомир, 1994. – С. 153-174.

3. Федорова М.М. Классическая политическая философия / М. М. Федорова. – М. : Издательство «Весь мир», 2001. – 224 с.

4. Цицерон Марк Туллий. О государстве / Марк Туллий Цицерон // Цицерон Марк Туллий. Диалоги: О государстве; О законах / [Сост.: Веселовский И.Н., Горенштейн В.О., Утченко С.Л.; Отв. ред.: Утченко С.Л.]. – М. : Наука, Ладомир, 1994. – С. 7-87.

5. Цицерон Марк Туллий. О законах / Марк Туллий Цицерон // Цицерон Марк Туллий. Диалоги: О государстве; О законах / [Сост.: Веселовский И.Н., Горенштейн В.О., Утченко С.Л.; Отв. ред.: Утченко С.Л.]. – М. : Наука, Ладомир, 1994. – С.88-152.

1. Kanarsh G. Yu. Sotsialnaya spravedlivost: filosofskiye kontseptsii i rossiyskaya situatsiya : monografiya / G. Yu. Kanarsh. – М. : Izd-vo Mosk. gumanit. un-ta. 2011. – 236 s.

2. Utchenko S. Politiko-filosofskiye traktaty Tsitserona («O gosudarstve» i «O zakonakh») / S. Utchenko // Tsitseron Mark Tulliy. Dialogi: O gosudarstve; O zakonakh / [Sost.: Veselovskiy I.N., Gorenshteyn V.O., Utchenko S.L.; Отв. ред.: Utchenko S.L.]. – М. : Nauka. Ladomir. 1994. – S. 153-174.

3. Fedorova M. M. Klassicheskaya politicheskaya filosofiya / M. M. Fedorova. – М. : Izdatelstvo «Ves mir». 2001. – 224 s.

4. Tsitseron Mark Tulliy. O gosudarstve / Mark Tulliy Tsitseron // Tsitseron Mark Tulliy. Dialogi: O gosudarstve; O zakonakh / [Sost.: Veselovskiy I.N., Gorenshcheyn V.O., Utchenko S.L.; Otv. red.: Utchenko S.L.]. – M. : Nauka. Ladomir. 1994. – S. 7-87.

5. Tsitseron Mark Tulliy. O zakonakh / Mark Tulliy Tsitseron // Tsitseron Mark Tulliy. Dialogi: O gosudarstve; O zakonakh / [Sost.: Veselovskiy I.N., Gorenshcheyn V.O., Utchenko S.L.; Otv. red.: Utchenko S.L.]. – M. : Nauka. Ladomir. 1994. – S.88-152.

Blokha Ya. Ye.

CATEGORY “JUSTICE” IN POLITICAL PHILOSOPHY OF MARCUS TULLIUS CICERO

The article considers the interpretation features of category “justice”, by the Roman lawyer and political leader Marcus Tullius Cicero, based on the analysis of his works “On the State” and “On the Laws”. The author proves, that Cicero, keeping the line of Plato and Aristotle, who were the spokesmen of city-state, acts from humanistic and universal positions. This fact allows us to speak about him as about a theorist of cosmopolitan justice.

Political justice, theoretically expressed in “consensus of status” principle and practically embodied in the model of mixed government, according to Cicero, as well as before in Aristotle’s philosophy, did become the result of appeasement of the Roman society but not of abstract outlook and the way of solving problems of practical policy. Ideological basis of justice, which realized in moderately conservative position of Cicero himself, is obvious.

The other and no less important aspect of political justice according to Cicero is the law, and to be more exact “the natural” law (as he follows his predecessors). Cicero understand it as a certain moral and ethical substance of civil law and civil community itself.

As a whole the natural law doctrine of Cicero, which includes the principles of a global community of people and gods, general ethical (and legal) equality, natural love for people and moral obligation as the basis of law, presents a classic model of the concept of justice based on humanistic ideals.

Key words: *justice, monarchy, aristocracy, democracy.*

Надійшла до редакції 21.05.2017 р.